

Obozowiska kultur późnopaleolitycznych ze schyłku epoki lodowcowej w Bydgoszczy-Jachcicach

Na obszarze zajmowanym obecnie przez miasto Bydgoszcz znajduje się około 600 stanowisk archeologicznych. Prawie 200 spośród nich zawiera materiały należące do kultur epoki kamienia¹. Najstarsze są zabytki kościane, rogowe i krzemienne pochodzące z późnego paleolitu, od 12 do 8 tysięcy lat p.n.e.² Na tle dziejów bydgoskich badań archeologicznych już w połowie XIX wieku zaczęły pojawiać się znaleziska ze schyłku ostatniego zlodowacenia. O tym, że pod koniec paleolitu mogły tutaj istnieć sprzyjające warunki ekologiczne dla bytowania pierwszych gromad ludzkich, może świadczyć znalezienie 2 zębów mamuta w pobliżu resztek starych murów miejskich przy ul. Wały Jagiellońskie³. Po utworzeniu Bydgoskiego Towarzystwa Historycznego Okręgu Nadnoteckiego do jego kolekcji napływać zaczęły od 1880 r. harpuny z torfowisk Lisiego Ogona i Osowej Góry, motyki rogowe z Brdy, a zwłaszcza narzędzia krzemienne, pochodzące z odkryć M. Schultzego w Czersku Polskim w 1909 r.⁴ Wymienione znaleziska dowodziły, że region bydgoski w schyłkowym paleolicie był stosunkowo intensywnie zasiedlony. Być może leżał na szlaku dalekosiężnych wędrówek łowieckich⁵.

Dla zweryfikowania tych hipotez przeprowadzono wiele badań archeologicznych. Szczególne osiągnięcia uzyskała połączona ekspedycja bydgosko-poznańska na początku lat 60. XX wieku. W 1962 r. M. Kobusiewicz z Muzeum Archeologicznego w Poznaniu oraz C. Potemski z Muzeum Okręgowego w Bydgoszczy przeprowadzili rozpoznanie terenowe wyd. Udało im się odkryć nowe stanowiska pradziejowe w Otorowie, Pałczu oraz na Jachcicach, gdzie przeprowadzone zostały nawet sondażowe prace wykopaliskowe. Zabytki krzemienne pochodzące z tych badań datowano od starszej epoki kamienia do wczesnej epoki brązu. Trzy stanowiska na obszarze Jachcic określono jako schyłkowopaleolityczne⁶. W następnych latach inni archeolodzy również penetrowali wymienione miejsca, wzbogacając bazę źródeł do pradziejów Bydgoszczy. Zagadnienia te omówione zostały w odniesieniu do Otorowa⁷ i Pałcza⁸. W przypadku Jachcic podkreślić trzeba istotną rolę badań powierzchniowych W. Stoczkowskiego, które prowadził on w 1976 r. Wówczas z całą pewnością zakwalifikowano do schyłkowego paleolitu jedno stanowisko ze zbrojnikiem typowym dla kultury świderskiej⁹. Kolejna faza rozpoznawania

¹ J. Woźny, *Archeologiczne skarby pradziejów Bydgoszczy*, Toruń 2003, s. 74-90.

² P. Kaczanowski, J. K. Kozłowski, *Najdawniejsze dzieje ziem polskich*, Kraków 1998, s. 88-92.

³ J. Zegarliński, *Bydgoszcz w świetle badań archeologicznych*. Informator z wystawy Muzeum Okręgowo im. L. Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1985, s. 8.

⁴ C. Potemski, *Pradzieje Bydgoszczy i powiatu bydgoskiego*, Bydgoszcz 1963, s. 80.

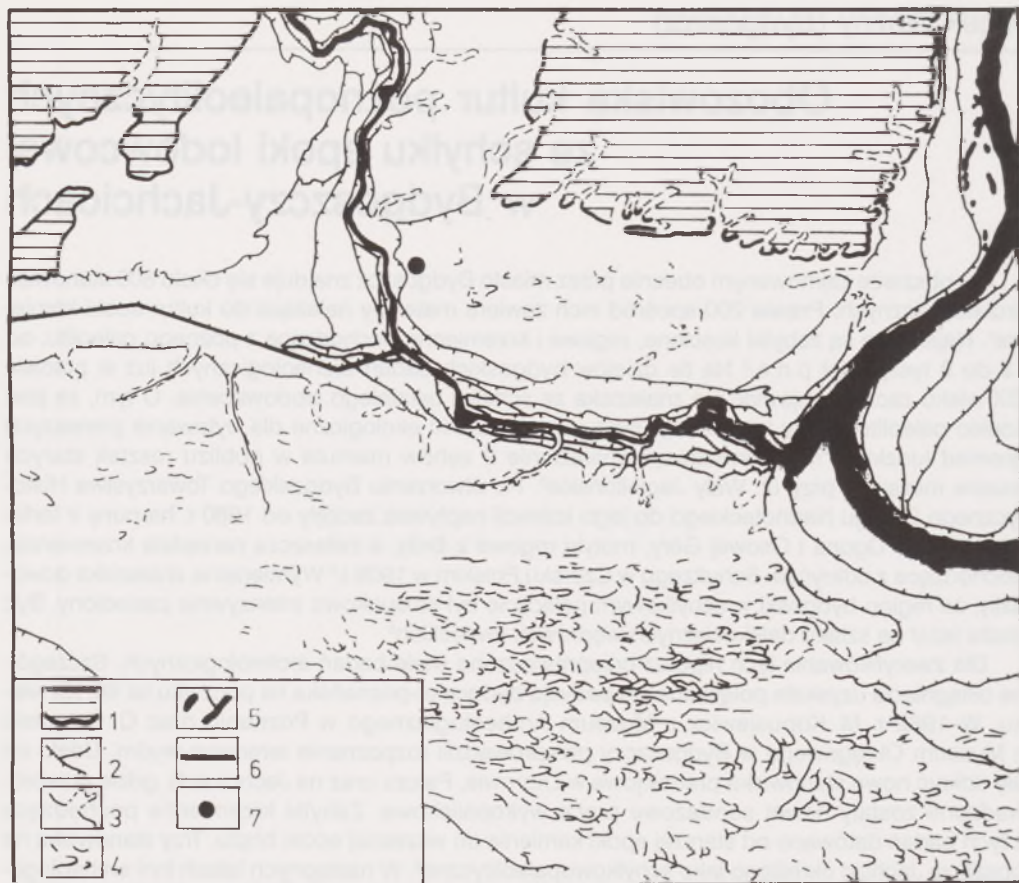
⁵ J. Woźny, *op. cit.*, s. 26.

⁶ M. Kobusiewicz, C. Potemski, *Nowe materiały do znajomości epoki kamiennej w powiecie bydgoskim*, Prace Komisji Historii BTN, Seria C, Nr 3, Bydgoszcz 1964, s. 5-31.

⁷ J. Woźny, *Pradzieje Solca Kujawskiego na tle pogranicza kujawsko-pomorskiego*, Solec Kujawski 2001, s. 16-20.

⁸ J. Woźny, *Środowisko i zmiany osadnicze w pradziejach regionu bydgoskiego (osadnictwo wielokulturowe na stanowisku 123 w Bydgoszczy-Pałczu)*, Prace Komisji Historii BTN, Nr 16, Bydgoszcz 1998, s. 9-24.

⁹ W. Stoczkowski, *Schyłkowopaleolityczne i mezolityczne materiały krzemienne z okolic Bydgoszczy*, *Komunikaty Archeologiczne*, Bydgoszcz 1982, s. 15-17.

Ryc. 1. Położenie zespołu obozowisk późnopaleolitycznych w Bydgoszczy-Jachcicach na tle ukształtowania regionu Bydgoszczy (1 – wysoczyzna morenowa, 2 – krawędzie teras, 3 – dolinki boczne, 4 – wydmy i pola przewianych piasków, 5 – sieć hydrograficzna, 6 – kanał żeglowny, 7 – obozowiska)

pradziejowego osadnictwa na Jachcicach związana była z penetracjami autora niniejszego artykułu, prowadzonymi w 1987 r. Udało się znaleźć na polu wydmowym stanowisko kultury świderskiej z zestawem narzędzi charakterystycznym dla koczujących grup łowieckich około 10-8 tys. lat p.n.e.¹⁰

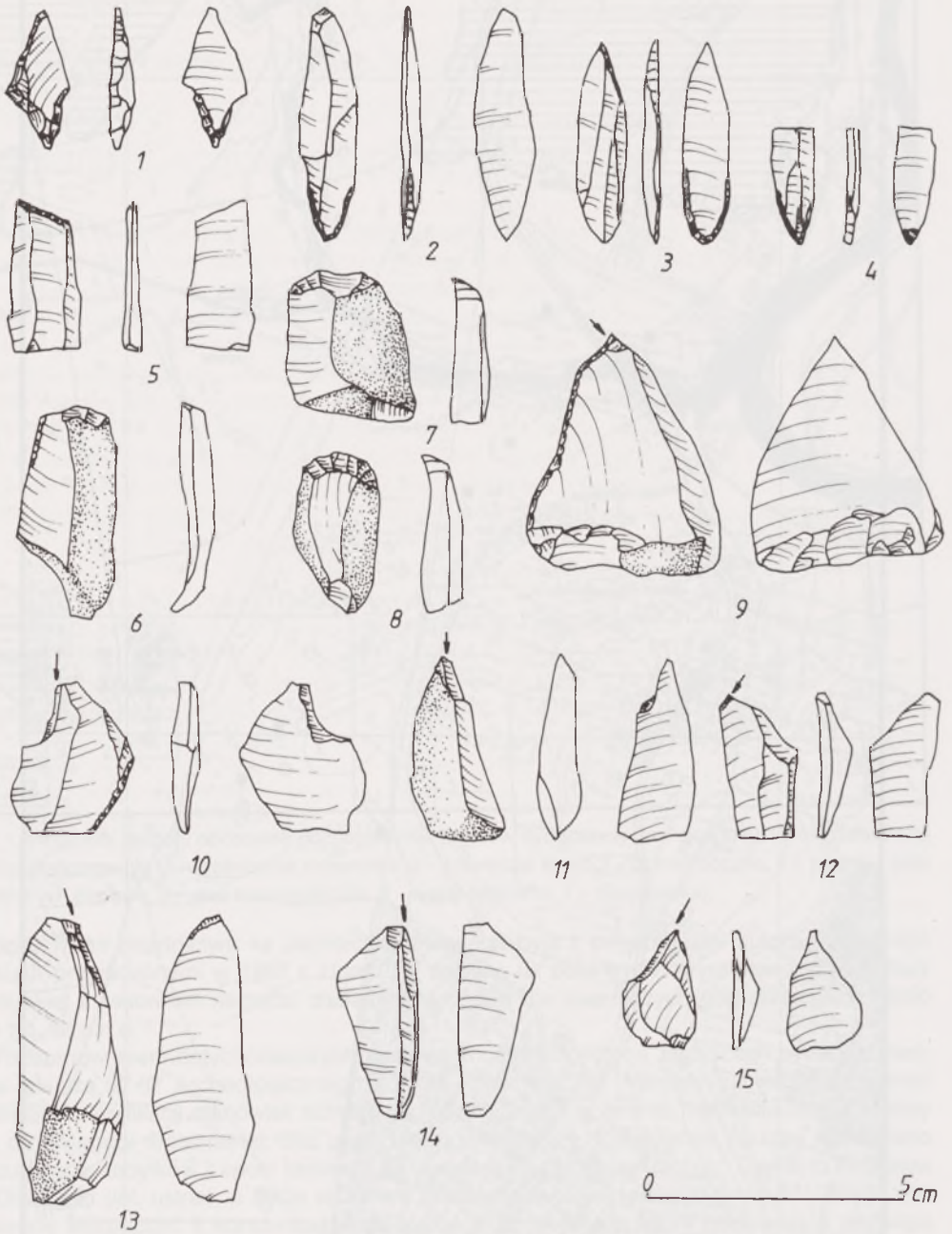
Podsumowaniem dotychczasowych badań archeologicznych na Jachcicach była dokumentacja arkusza 37-37 Archeologicznego Zdjęcia Polski (ryc. 1). Niestety, ze względu na brak możliwości weryfikacji stanowisk schyłkowopaleolitycznych w terenie, zakwalifikowane zostały one do kategorii archiwalnej, bez precyzyjnej lokalizacji¹¹. Kilukrotnie jeszcze wznawiano poszukiwania zabytków z epoki kamienia na wydmach Bydgoszczy-Jachcic. Czynie to W. Siwiak i P. Olszewski (inf. ustne), a także w 2004 r. ponownie autor niniejszego artykułu. Ostatecznie udało się wyznaczyć 8 koncentracji materiałów krzemiennych, które pochodzą z późnego

¹⁰ J. Woźny, *Najstarsze osadnictwo ludzkie z terenu Bydgoszczy*, Kronika Bydgoska, t. 13, 1993, s. 201-204.

¹¹ Arkusz AZP 37-37, wyk. Elżbieta Dygaszewicz, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Bydgoszczy (dalej: WUOZ DB).

Ryc. 2. Topografia obozowisk późnopaleolitycznych w Bydgoszczy-Jachcicach. 1-8: numeracja skupień zabytków krzemiennych

Рyc. 3. Narzędzia krzemienne z kompleksu obozowisk późnopaleolitycznych w Bydgoszczy-Jachcicach: groty strzał (1-4), półtylczak (5), drapacze (6, 7, 8), rylce (9-15). Lokalizacja zabytków: skupienie 1 – nr 4, 6; skupienie 3 – nr 1, 13, 14; skupienie 4 – nr 5, 10, 11, 12, 15; skupienie 5 – nr 7, 8; skupienie 6 – nr 2; skupienie 7 – nr 3; skupienie 8 – nr 9

paleolitu. Odkrycia te są ważne dla naszej wiedzy o schyłku epoki lodowcowej na Pomorzu Wschodnim. Najnowsze publikacje na temat ludów łowiecko-zbierackich północno-zachodniej Polski wspominają zaledwie o jednym znalezisku z Bydgoszczy-Jachcic¹² lub w ogóle pomijają tamtejsze stanowiska archeologiczne¹³. Ze względu na konieczność uporządkowania dotychczasowej wiedzy oraz przyrost nowych informacji źródłowych niezbędne jest zaprezentowanie katalogu skupień osadniczych z omawianego obszaru.

– Skupienie 1 (ryc. 2): odpowiada dawnemu stanowisku Bydgoszcz–Jachcice IV wg W. Stoczkowskiego¹⁴; zawiera nowo odkryte materiały w 2006 r. (bad. autora); na arkuszu AZP 37-37 oznaczone jako Bydgoszcz stan. 478, gdzie obejmuje tylko krzemienie mezolityczne¹⁵. W skład inwentarza schyłkowopaleolitycznego wchodzi: 1 uszkodzony liściak dwukątowy z łuskaniem spodniej strony podstawy (ryc. 3: 4), 1 drapacz wiórowy (ryc. 3: 6), dwa odnawiaki od rdzeni dwupiętowych (ryc. 4: 8) oraz rdzeń wiórowo-odłupkowy ze zmienioną orientacją (ryc. 4: 7).

– Skupienie 2 (ryc. 2): jest to nowo odkryty w 2004 r. zespół (bad. autora), obejmujący 1 rdzeń dwupiętowy wspólnoodłupniowy (ryc. 4: 5) oraz 3 odłupki krzemienne.

– Skupienie 3 (ryc. 2): odpowiada dawnemu stanowisku Bydgoszcz-Jachcice 15, odkrytemu w 1987 r.¹⁶; na arkuszu AZP 37-37 oznaczone jako Bydgoszcz stan. 244, aczkolwiek tylko z materiałem neolitycznym¹⁷. Inwentarz schyłkowopaleolitycznych wyrobów krzemienych ze skupienia 3 obejmuje następujące zabytki: 1 liściak trzpieniowaty z łuskaniem trzoneczka oraz całego boku (ryc. 3: 1), 2 rylce klinowe boczne (ryc. 3: 13, 14), 1 rylcowiec (ryc. 4: 3), 2 odnawiaki (ryc. 4: 2), 1 rdzeń dwupiętowy wspólnoodłupniowy wiórowy (ryc. 4: 1), 12 wiórów, 12 odłupków, 16 łusek i okruchów.

– Skupienie 4 (ryc. 2): obejmuje nowo odkryte materiały (bad. autora – 2004 r.). Należą do nich następujące zabytki: 1 półtylczak wiórowy (ryc. 3: 5), 6 rylców klinowych (ryc. 3: 10, 11, 12, 15), 2 odnawiaki (ryc. 4: 4, 6), 17 wiórów, 14 odłupków, 3 łuski i okruchy.

– Skupienie 5 (ryc. 2): odpowiada dawnemu stanowisku Bydgoszcz-Jachcice 13, gdzie odkryto w 1962 r. następujące zabytki: 1 drapacz wiórowy (ryc. 3: 8), 1 drapacz odłupkowy (ryc. 3: 7), 2 wióry oraz 4 odłupki¹⁸. Na arkuszu AZP 37-37 oznaczone jako Bydgoszcz stan. 248, aczkolwiek datowane tam ogólnie na epokę kamienia¹⁹.

– Skupienie 6 (ryc. 2): obejmuje nowo odkryte materiały krzemienne (bad. autora w 2004 r.). W inwentarzu wystąpił 1 liściak dwukątowy bez retuszu spodniej strony podstawy oraz 2 łuski (ryc. 3: 2).

– Skupienie 7 (ryc. 2): odpowiada dawnemu stanowisku Bydgoszcz-Jachcice 10, wzmiankowanemu przez M. Kobusiewicza i C. Potemskiego, a następnie W. Stoczkowskiego²⁰. Na arkuszu AZP 37-37 oznaczone jako Bydgoszcz stan. 243, „obozowisko kultury świderskiej”²¹. W skład inwentarza wchodziły: 1 liściak dwukątowy z łuskaniem spodniej strony podstawy (ryc. 3: 3) oraz 2 wióry i 4 odłupki.

– Skupienie 8 (ryc. 2) odpowiada dawnemu stanowisku Bydgoszcz-Jachcice 11, odkrytemu przez M. Kobusiewicza i C. Potemskiego²². Na arkuszu AZP 37-37 oznaczone jako Bydgoszcz stan. 246, datowane ogólnie na epokę kamienia. W skład inwentarza wchodziły następujące

¹² M. Kobusiewicz, *Ludy łowiecko-zbierackie północno-zachodniej Polski*, Poznań 1999, s. 196.

¹³ Z. Sulgostowska, *Kontakty społeczności późnopaleolitycznych i mezolitycznych między Odrą, Dźwiną i górnym Dniestrem*, Warszawa 2005, s. 64-65.

¹⁴ W. Stoczkowski, op. cit., s. 49-50.

¹⁵ Arkusz AZP 37-37, Archiwum WUOZ DB.

¹⁶ J. Woźny, *Najstarsze osadnictwo...*, s. 201-204.

¹⁷ Arkusz AZP 37-37, Archiwum WUOZ DB.

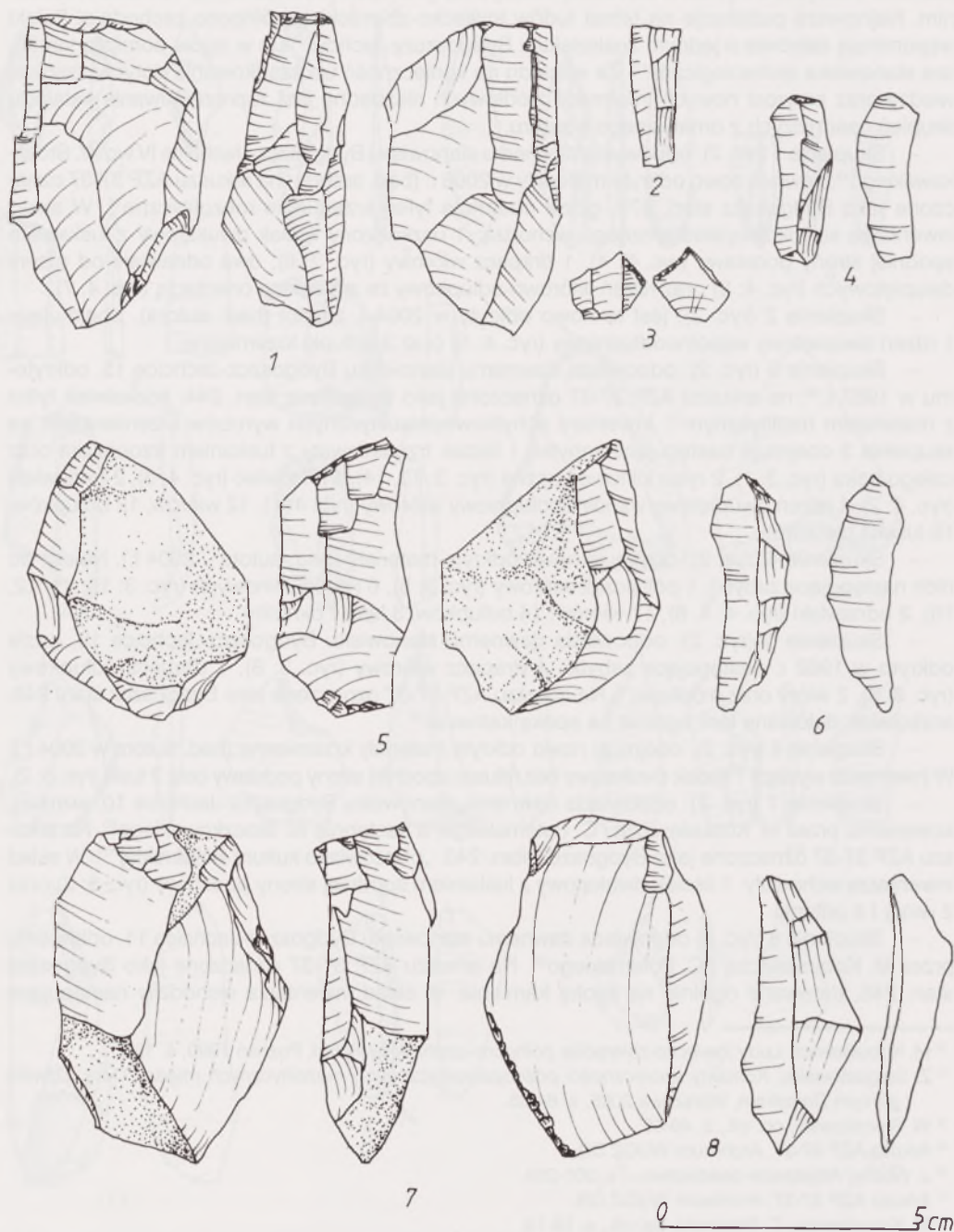
¹⁸ M. Kobusiewicz, C. Potemski, op. cit., s. 18-19.

¹⁹ Arkusz AZP 37-37, Archiwum WUOZ DB.

²⁰ W. Stoczkowski, op. cit., s. 15-16.

²¹ Arkusz AZP 37-37, Archiwum WUOZ DB.

²² M. Kobusiewicz, C. Potemski, op. cit., s. 16-17.

Ryc. 4. Rdzenie krzemienne (1, 5, 7), odpady techniczne (2, 4, 6, 8) i rylcowiec (3) z kompleksu obozowisk późnopaleolitycznych w Bydgoszczy-Jachcicach. Lokalizacja zabytków: skupienie 2 – nr 5; skupienie 3 – nr 1, 2, 3; skupienie 4 – nr 4; skupienie 1 – nr 7, 8.

zabytki: 1 liściak trzpieniowaty z załuskaniem spodniej strony trzoneczka, 2 drapacze wiórowe, 1 rylc węglowy, 1 rylc klinowy z krzemienia czekoladowego (ryc. 3: 9), 1 rylcowiec, 1 odnawiak, 3 wióry, 8 odlupków²³.

Wydzielone skupienia zabytków archeologicznych reprezentują jednolity horyzont czasowy, ograniczony do paleolitu schyłkowego. Można zatem zaproponować ujęcie podsumowujące poszczególne inwentarze. Ogólnie krzemienice z Bydgoszczy-Jachcic dostarczyły: 5 liściaków (w tym dwukątowych), 5 drapaczy (głównie wiórowych), 1 półtylcza wiórowego, 10 rylców, 2 rylcówców, 7 odnawiaków, 3 rdzeni (głównie dwupiętowych wiórowych współnoodłupniowych), 34 wiórów, 45 odlupków oraz 21 łusek. Oprócz jednego rylca klinowego (skupienie 8), pozostałe wyroby wykonane były z miejscowego narzutowego krzemienia bałtyckiego.

Niewątpliwie w przypadku Bydgoszczy-Jachcic mamy do czynienia z wielokrotnie wykorzystywanym kompleksem krótkotrwałych obozowisk łowieckich ze schyłku plejstocenu. Pod tym względem omawiane krzemienice, choć w mniejszej skali, porównywalne są z aglomeracjami stanowisk późnopaleolitycznych na wydmach Torunia-Rudaka (91 skupisk)²⁴ czy podwrocławskiej Wistki Szlacheckiej²⁵. We wszystkich wypadkach kluczową rolę przy wyborze miejsc pod obozowiska spełniały walory krajobrazowe i glebowe otoczenia. Stanowiska w Bydgoszczy-Jachcicach znajdują się na polu wydymowym pokrywającym VI terasę Brdy. Zalicza się ona do teras pradolinnych (VI-XI), powstałych pod koniec okresu glacialnego²⁶. Niższe terasy (I-V) formowały się w holocenie i były zasiedlane przez społeczności przybyłe nad Brdę dopiero w mezolicie i neolicie (7000-2000 lat p.n.e.). Obozowiska schyłkowopaleolityczne zakładano na jedynym w strefie peryglacialnej suchym, piaszczystym podłożu, jak najbliżej rzeki. Dzięki temu kontrolowano trasy wędrówek zwierzyny łownej. Preferowano wyraźnie lokalizacje o znaczeniu strategicznym. Zupełnym brakiem zainteresowania cieszyły się tereny wododziałów. W tym zakresie kompleks obozowisk z Bydgoszczy-Jachcic upodabnia się do wielosezonowego stanowiska późnopaleolitycznego z Pomorska, gm. Sulechów, Wojnowa gm. Kargowa, Poznania-Starołęki, Poznania-Lubonia i wielu innych wielkopolskich miejscowości²⁷. Podstawami gospodarczymi ich funkcjonowania były polowania na renifery, bowiem obszary te leżały w strefie tundry podczas chłodnego okresu klimatycznego, zwanego dryasem III (9000-8300 lat p.n.e.)²⁸.

Bydgoski zespół obozowisk późnopaleolitycznych należy zaliczyć do technokompleksu z liściakami. Jego częścią była kultura świderska, najszerzej rozpowszechniona na Niżu Polskim pod koniec plejstocenu²⁹. Struktura inwentarzy krzemienych z Bydgoszczy-Jachcic odpowiada jednej z odmian tej tradycji, charakteryzującej się panowaniem liściaków dwukątowych, znaczną przewagą rylców nad drapaczami i nikłym udziałem drapaczy odlupkowych (tarnowiańskich). Ten typ ugrupowań reprezentują między innymi inwentarze z Całowania, pow. Otwock, Marianek-Wyględowa oraz Świdrów Wielkich, pow. Otwock. Są one datowane na 8500 lat p.n.e. w obrębie młodszej części późnego dryasu³⁰. Podobnego wieku są prawdopodobnie bydgoskie obozowiska. Częste wykorzystywanie w zestawach narzędziowych z Bydgoszczy-Jachcic liściaków dwukątowych (ryc. 3: 2, 3, 4) pozwala na dokonanie dalszych ustaleń. Zespoły z przewagą takich grotów strzał typowe są dla ziemi chełmińskiej. Pochodzą z Torunia stan. 329

²³ Arkusz AZP 37-37, Archiwum WUOZ DB; Archiwum Muzeum im. L. Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, nr inw. 1217/1962.

²⁴ Z. Sulgostowska, op. cit., s. 231-232.

²⁵ R. Schild, *Późny paleolit*, [w:] *Prahistoria Ziemi Polskiej*, t. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 269.

²⁶ A. T. Jankowski, *Stosunki hydrograficzne bydgoskiego węzła wodnego i ich zmiany spowodowane gospodarczą działalnością człowieka*, Warszawa-Poznań-Toruń 1975, s. 12-14.

²⁷ M. Kobusiewicz, op. cit., s. 61.

²⁸ J. K. Kozłowski, S. K. Kozłowski, *Pradzieje Europy od XL do IV tysiąclecia p.n.e.*, Warszawa 1975, s. 26-28.

²⁹ P. Kaczanowski, J. K. Kozłowski, op. cit., s. 92.

³⁰ R. Schild, op. cit., s. 285-289.

i Grudziądz-Mniszka. Stanowiska z analogicznie retuszowanymi dwukątowymi liściakami wystąpiły w kilku miejscowościach na wschód od Wisły i na północ od Bugu. Trudno stwierdzić jednoznacznie, co wyraża zróżnicowanie grotów strzał i proporcji występowania narzędzi na stanowiskach kultury świderskiej. Badacze przychylają się do hipotezy, że są to efekty odmiennych strategii gospodarczych populacji schyłkowopaleolitycznych zamieszkujących ziemie polskie w późnym glacie. Bezpośrednio były one uwarunkowane przewagą określonych gatunków upolowanych zwierząt. Na północy dominowała fauna tundry, natomiast na południu zwierzyna lasotundrowa i leśna³¹. Przyczynkiem do kontaktów pomiędzy obu strefami ziem polskich jest rylec z krzemienia czekoladowego, pochodzący ze skupienia 8 w Bydgoszczy-Jachcicach (ryc. 3: 9). Złoża tego surowca znajdowały się w rejonie świętokrzyskim. Narzędzie z Bydgoszczy-Jachcic byłoby najdalej na północny zachód wysuniętym punktem występowania wyrobów z krzemienia czekoladowego na stanowiskach technokompleksu z liściakami³². Oprócz struktury funkcjonalnej i surowcowej inwentarzy ważnym zagadnieniem jest technologia wykonania oraz cechy meryczne półsurowca. Na stanowiskach bydgoskich i toruńskich przeważały rdzenie dwupiętowe, eksploatowane współnoodłupniowo z dwóch przeciwległych końców. Ich rozmiary były podobne. W Toruniu-Rudaku i Bydgoszczy-Jachcicach średnie wysokości rdzeni wynosiły 5-6 cm. Obrazuje to przeciętne rozmiary wytwarzania grotów strzał. W inwentarzach bydgoskich oraz toruńskich wióry krzemienne miały z reguły 1 cm szerokości. Przesłanki te dowodzą standaryzacji produkcji krzemiennej w obrębie grup łowieckich zamieszkujących Kotlinę Bydgosko-Toruńską w schyłkowym glacie.

Brak podstaw do zrekonstruowania warunków egzystencji oraz organizacji społecznej wspólnot późnopaleolitycznych w mezoregionie bydgoskim. Tylko na zasadzie analogii do innych rejonów Polski wolno domniemywać o istnieniu bardziej trwałych obozowisk – baz, zamieszkiwanych przez jedną lub, być może, niekiedy więcej rodzin, zasiedlanych ponownie każdej zimy, oraz mniej lub więcej krótkotrwałych obozowisk sezonowych, zakładanych w różnych porach roku przez osoby pełniące jakieś krótkotrwałe zadania związane z łowiectwem traperskim lub zbieractwem³³. Nie można wykluczyć, że funkcję bazową w Kotlinie Bydgosko-Toruńskiej wypełniała wielka aglomeracja stanowisk w Toruniu-Rudaku, natomiast niewielkie obozowiska z Bydgoszczy-Jachcic stanowiły miejsca postoju w trakcie wędrówek w górę rzeki Brdy.

³¹ J. Woźny, *Schyłkowopaleolityczne materiały ze stan. 329 w Toruniu jako przyczynek do zróżnicowania liściaków dwukątowych kultury świderskiej*, Sprawozdania Archeologiczne, t. XLVIII, 1996, s. 49-58.

³² Z. Sulgostowska, op. cit., s. 65.

³³ M. Kobusiewicz, op. cit., s. 61-65.